

Ο ΧΟΡΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗΣ

οὐκοῦν ὁ μὲν ἀπαίδεντος ἀχόρευτος ἡμῖν ἔσται

Dr Frederick Naerebout

Λέκτωρ στο Τμήμα Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Λάιντεν, Ολλανδία

Η εξέταση της αρχαιοελληνικής αντιληψης για τη μουσική αποτελεί προϋπόθεση κάθε απόπειρας για την κατανόηση του χορού στην αρχαία Ελλάδα*. Σε όλες τις περιόδους του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, η μουσική –με την έννοια της ενότητας μουσικής, ποίησης και χορού– είχε μια σημασία που εμείς δυσκολεύομαστε να αντιληφθούμε. Ισως αυτό είναι πολύ εύκολο για όσους ζουν στην Ελλάδα, όπου ακόμη πολλοί ανθρώποι απολαμβάνουν τη μουσική και τους χορούς του τόπου τους και όπου ποιμένα μεγάλων ποιητών μελοδοποιούνται, αλλά είναι πολύ δύσκολο για άλλους, όπως π.χ. για τους Ολλανδούς, τους συντοπίτες μου, οι οποίοι δεν έχουν διατηρήσει σχεδόν κανέναν τόπο λαογραφικού στοιχείου, όπου η ποίηση σπάνια τραγουδιέται και όπου ο χορός και η μουσική διασωζόνται από τις υποκουλιτούρες και δεν βρίσκονται πλέον στο αίμα όλων. Άλλα και εκείνοι που προέρχονται από κοινωνίες όπου ακόμη υπάρχουν αυταπόδεικτα στοιχεία ότι ζουν με τη μουσική και το χορό είναι δύσκολο να αντιληφθούν μια κατάσταση όπου πολλοί από τους τρόπους με τους οποίους επικοινωνούμε είτε δεν υπήρχαν είτε δεν είχαν ιδιαίτερη σημασία και όπου η προφορική επικοινωνία μέστι του τραγουδιού ή της απαγγελίας, σε συνδυασμό με τη μη λεκτική επικοινωνία των ήχων του μουσικού οργάνου και των κινήσεων του ανθρώπινου σώματος ήταν μια υπολογίσιμη δύναμη¹. Αυτό δεν αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρχαίας Ελλάδας ή του αρχαίου κόσμου γενικά: έχουμε ενδιαφέροντα παραδείγματα ιεροκτηρύκων από τον Μεσαίωνα, οι οποίοι ταξιδεύουν σε διάφορες χώρες και μάγευσαν τα ακροατήριά τους με την παράσταση που έδιναν, με τη φωνή τους και με χειρονομίες, ακόμη και όταν τα ακροατήρια αυτά δεν καταλάβαιναν ούτε λέξη από όσα άκουγαν².

Ω στόσο, είναι βέβαιο ότι στην αρχαία Ελλάδα η μουσική ήταν αρκετά σημαντική ώστε να προκαλεί σκέψεις ακόμη και στους διανοητές της εποχής. Μπορεί να μη χρονομοποιούσαν το λεξιλόγιο της προφορικότητας και της μη λεκτικής επικοινωνίας, αλλά γνώριζαν καλά ποιο φαινόμενο προσπαθούσαν να εξηγήσουν. Ο Πλάτων εγγέτης είχε καταλήξει στο θαυμαστός καινούριος κόσμος του δεν μπορούσε να υπάρχει χωρίς μουσική, αλλά μια μουσική που έπρεπε

να είναι ελεγχόμενη και περιορισμένη: μια τόσο ισχυρή δύναμη θα μπορούσε να γίνει ιδιαίτερα αποδιοργανωτική³. Ο χριστιανισμός αγνοούστηκε με μακρόν εναντίον της μουσικής με ποικίλους τρόπους, γιατί ήταν πολύ στενά συνδεδεμένη με την παγανιστική θρησκεία, αλλά οι ιεράρχες αντιλαμβάνονταν τη δύναμη της, η οποία, ακόμη και αν μπορούσε να τεβέλι στην υπηρεσία νέων οικοπών, θα ήταν δύσκολο να ελεγχεί⁴.

Σήμερα, πολλές μελέτες για την αρχαία Ελ-

λάδα αγνοούν τη μουσική. Όπως ήδη επισήμανα, η σημασία της είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή και ίσως το γεγονός αυτό ευθύνεται, σε μεγάλο βαθμό, για την κώφωση και την τύρωση που επικρατούν. Επίσης ο χριστιανισμός κατόρθωσε τελικά να κάνει να μην υπάλληλος μέρος της μουσικής, της κοινωνικής ποίησης και ιδιαίτερα του χορού να φαντάζουν χυδαίαν σε όχι επικίνδυνα. Θεωρείται καλύτερο να μην εντρύψει κανείς σε αυτά, και σίγουρα δεν αξίζουν την προσοχή των λογιών. Οι λόγιοι στο παρελθόν δεν ακολουθύσαν πάντα τους ιεράρχους, και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν επηρέαζουν τη συγχρόνη έρευνα. Εξάλου, υπάρχουν πολλές εκκλησίες, διαφόρων δογμάτων, οι οποίες έχουν επανακαλύψει τη μουσική – αυτήν που διαφέρει από την καθαρά θρησκευτική μουσική – και το χορό ως πολύτιμα συστατικά της λατρείας. Αλλά οι προκαταλήψεις αιώνων αργούν να σβήσουν. Ο χορός εξακολουθεί να θεωρείται μάλον αισιούτα παρά σαβαρό θέμα, η μουσική εξακολουθεί να θεωρείται απλώς μέσο ψυχαγωγίας και κύριο συστατικό του αρχαιού πολιτισμού. Ωστόσο, ο Πλάτων ήταν εκείνος που υποστηρίξει ότι μόνο αυτοί που ήξεραν πώς να συμμετέχουν στο χορό του δράματος μπορούσαν να θεωρηθούν μορφωμένοι.

Εταιρία η μουσική, παρόλο που αυτή και τα συστατικά της μελετήθηκαν μεμονωμένα, και αυνεχίζουν να μελετώνται όλο και περισσότερο, δεν έχει ακόμη ενσωματώθει ουσιαστικά στη συνολική εικόνα που έχουμε για τον αρχαίο κόσμο. Παρατηρούμε με αντωνία ότι ένα πρόσφατο βιβλίο γνωστού συγγραφέα, που κυκλοφόρησε σε έγκυρη σειρά σημαντικού εκδοτικού οίκου, και το οποίο στοχεύει να παράσχει μια εκουνγρονισμένη συνολική εικόνα της αρχαιοελληνικής θρη-

σκείας για το ευρύ κοινό, αναφέρεται ελάχιστα, αν όχι καθόλου, στο χορό και τη μουσική⁵. Εάν ένας αρχαίος Έλληνας μπορούσε να διαβάσει αυτό το βιβλίο, δεν θα καταλάβαινε γιατί ένα τόσο σημαντικό στοιχείο της θρησκευτικής του εμπειρίας έχει αποκλειστεί από την αφήγηση.

Διακρίνονται, ωστόσο, αλλαγές στην ατμόσφαιρα, όπως μαρτυρούν μια σειρά από άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, εντός από τα οποία είναι και το παρόν, και πολλά πραγματικά καινοτόμα βιβλία σχετικά με την αρχαιοελληνική μουσική και το χορό που κυκλοφόρησαν τα τελευταία δέκα χρονια⁶. Είδα επίσης με χαρά ότι η ελληνική κυβερνήση γιόρτασε την πρόσφατη πρεδεδιά της Ευρωπαϊκής Ένωσης με μια ωραία έκθεση για τη μουσική και το χορό στον αρχαιοελληνικό κόσμο⁷. Εκεί η μουσική έχωρισε ως σημαντικό στημένη της ελληνικής κληρονομίας – η μουσική ως αντίστοιχο στο γεγονός ότι βασιζόμαστε υπερβολικά στον γραπτό λόγο και την εικόνα, δηλαδή στη διαμελοδραμήν επικοινωνία. Αλλά η έκθεση αυτή έδειξε επίσης που εντοπίζονται ακόμη τα προβλήματα της μουσικής πράγματα διαχωρίστηκε, δηλαδή απομονώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τα συμφαρδύμενά της, αντιμετωπίστηκε ως μια ιδιαίτερη δραστηριότητα πετυχαγμένη πιθανών δραστηριοτήτων. Πόσο στενά συνδέομενη ήταν με πολλές πτυχές της αρχαιοελληνικής ζωής, δεν έννιε, δεν θα μπορούσε να γίνει, αρκετά σαφές. Θα έπρεπε να εργαστούμε προς μια κατάσταση στην οποία αυτοί που μελέτουν τον αρχαιοελληνικό κόσμο θα περιλαμβάνουν τη μουσική (στο συνόλο της, όχι μόνο την ποίησή!) στα κείμενά τους σαν κάτι αυτονόητο, οπουδήποτε αυτό αρμόζει.

Ομάδα, πού συναντούμε τη μουσική; Παντού, αλλά κυρίως ως αναπόστατο μέρος της θρησκευτικής ζωής στην αρχαιότητα. Η ίδια η θρησκεία δεν περιορίζεται σε ορισμένες ειδικές εκδηλώσεις, αλλά ήταν παρούσα παντού και πάντα, πράγμα που οι ανθρωπολόγοι έχουν αποκαλέσει «ενομάθηση»: η θρησκεία ήταν ενσωματωμένη σε όλες τις πτυχές της κοινωνίας – θα εξετάζα ακόμη και την περίπτωση να αναδιατυπώων την πρόσταση και να πω ότι όλες οι πτυχές της κοινωνίας ήταν ενσωματωμένες στη θρησκεία. Και, αντίστοιχα, η θρησκεία μετά βίας θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή χωρίς τη μουσική. Οπως επωθήκε παραπάνω, σταν στη σημερινή εποχή γράφουμε μελέτες για την αρχαιοελληνική θρησκεία στις οποίες δεν υπάρχει η μουσική, ή υπάρχουν μόνο κάποιες υποχρεωτικές αναφορές, κανένας αρχαιος Έλληνας δεν θα αναγνούριζε αυτή τη διαστρεβλωμένη εικόνα της θρησκευτικής του ζωής. Η θρησκεία χρησιμοποιεί πολύ συχνά υπερβολικούς τρόπους συμπεριφοράς και επικοινωνίας: αντί να μλάει κανείς, απαγγέλει και τραγουδάει: αντί να περπατάει, παρελαύνει και χορεύει.

Με τα παραπάνω δεν θέλω να πω ότι δεν υπήρχαν πτυχές της ζωής στην αρχαιότητα που ήταν «κοινωνικές»: ορισμένες δραστηριότητες βρί-

1. Ερυθρόμορφος κρατήρας από τη Βουτία, αρχές 4ου αιώνα π.Χ. Η μια πλευρά του αγγείου απεικονίζει το χορό «όλασμα» - αυτή μπορεί επίσης να είναι και η αναμοιά της κίνησης που απεικονίζεται (ακύβωντα πάνω από το ένα γόνο, υπήντωντα τα χέρια πάνω από το κεφάλι). Δεν είναι σαφές εάν αυτό το είδος χορεύριας, ενδεδμένης με ανατολική περιβολή, την οποία γνωρίζουμε από αγγειογραφίες και από ειδώλια, εκτελώντα το χορό της σε λατρευτικά συμφραζόμενα ή για ψυχαγωγία. Το ένα δεν αποκλείεται απαραίτητα το άλλο. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 12683.

2. Μαρμόρινο ανάγλυφο από την Ακρόπολη, αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Αυτό το δίστοιχο ανάγλυφο, που συνοδεύεται «ανάγλυφο των Χαρίτων», έχει εμμηνύει ως απεικόνιση του Ερμή να παιζει τον αυλό και να οδηγεί τις νύμφες, μαζί με τον αναβάτη (παριστάνεται μικρότερος από τους θεούς) του αναγλύφου.

Άλλοι βλέπουν τον Ερμή, τις Άγαλμαριδες και τον μικρό Ερυθρόν. Σίγουρα μας δείχνει πώς μπορεί να γίνει ο χορός από τους ανθρώπους της αρχαιότητας μπροστά σε οι γοργούς χειροποιημένους (προσέξτε το συγκεκριμένο πάσσομα, επι λαρνά). Η άδει των παιδιών του τα τραβούν στο χορό και μεθαίνουν συμμετέχοντας, είναι σίγουρα γοητευτική. Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολεως, αρ. 702.

σκονταί έως από τη σφαίρα της θρησκείας με τη στενή έννοια (ποτε ίδιας έως από τη θρησκεία – θυμηθείτε, ενανιμάτωτη σήμαινε ότι το πραγματικά κοσμικό με τη σύγχρονη έννοια δεν μπορούσε καν να χωρέσει στο νου τους)⁸. Έτσι, υπήρξε επίσης δημιουργία μουσικής, τραγουδούμην ή χορού που δεν ήταν θρησκευτικά με τη στενή έννοια. Άλλωστε, γιατί να αργηθούμε το γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες κατέφευγαν στη μουσική απλώς και μόνο για να διασκεδάσουν; Σε κάθε γιορτή, για οποιοδήποτε λόγο γινόνταν, μπήραν τραγουδά, μουσική και χορός. Από αυτήν την αποψή, η σύγχρονη Ελλάδα και η αρχαία Ελλάδα θα μπορούσαν να συγκριθούν. Άλλα και πάλι, ακόμη και μια συντροφία που διασκεδάζει και χόρευε χοροπδώντας, ή που έφερνε επαγγελματίες χορευτές για να δώσουν μια παρασταση, πρέπει να είχε στο νου τα υπερκόσματα αρχέτυπα για τις γιορτές της. Άλλως δεν θα μπορούσαν να είχαν επινοήσει τους θεούς και τις ακολουθίες τους, δημιουργία των διονυσιακών θίασών, να χρεουσούν, πράγμα που συμβαίνει σε πλήθος παραστάσεων που παρουσιάζουν μη ανθρώπινους χορευτές. Τα ίδια τα κύπελλα από τα οποία έπιναν στη γιορτή τους μπορούσαν καλλισταί να ήταν διακοσμημένα με τέτοιες αρχετυπικές σκηνές χρού⁹.

Τώρα που τόνισα τη σημασία της μουσικής ως κοινωνικής δύναμης, ιδιαίτερα στη θρησκεία, πρέπει να αναπτύξω αναλυτικά πιστεύω ότι έκανε η μουσική, πώς λειτουργούσε. Ας δώμε πρώτα ποιο ήταν το μήνυμα που περνούσαν στις δημιουργίες εκδηλώσεις. Οπως το έθεσε ο διάσημος ανθρωπολόγος Clifford Geertz, πολλά από αυτά τα μήνυματα ήταν «ιστορίες που έλεγαν στους ίδιους τους εαυτούς τους σχετικά με τους εαυτούς τους»¹⁰. Είτε το μήνυμα απευθύνεται ευθέως στους θεούς, ή σε κανέναν συγκεκριμένα, στην πράξη οι μετέχοντες – αυτοί που έχουν ενεργό ρόλο και αυτοί που αποτελούν το κοινό – είναι που μιλούν ο ένας στον άλλον και επιβεβαι-

ώνουν στους ίδιους τους εαυτούς τους τις αξίες και την κοινοβεόρτητη της κοινωνίας τους. Πολλά από αυτά τα ζητήματα είναι δύσκολο να εκφραστούν με λίγα λόγια και θα απαιτούσαν βαρύδοσουπες ομιλίες. Δεν υπάρχει, ωστόσο, ανάγκη να εξηγηθούν τα πάντα: αρκεί μόνο να υποδηλωθούν – σχεδόν όλοι οι παρόντες γνωρίζουν ήδη περί τίνος πρόκειται. Σε αυτές τις συνθήκες, το τραγούδι και ο χορός με τη συνοδεία οργάνων, αυτοί που μόλις αποκάλεσαν βελτιωμένες μορφές επικοινωνίας, είναι ιδιαιτέρως αποτελεσματικά. Η μουσική μπορεί να πει πολλά με σχετικά λίγα μέσα. Ένας χορός ένστητων νέων της Αθηνάς, οι οποίοι επιδεικνύουν την ανδρεία τους και τραγουδούν ένα τραγούδι, ας υποθέσουμε, για τη θεά Αθηνά που προστάτευε την πόλη τους, υποδηλώνει πολλά για τον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα βαζίζεται στους νέους ανδρες που κατατάσσονται στα σώματα των υπερασπιστών της, για την ιδεολογική ενότητα των στρατιωτών και των πολιτών, για τη θεϊκή προστασία τους άστεως από μια πολεμική θέα, για την ανάγκη να διατηρήσουν την καλή της διάθεση, κ.ο.κ. Το να εξηγηθεί κανείς πολύ αυτά με λεπτομέρειες σε ένα κείμενο θα ήταν συγκριτικά πολύ αναρριχητικό και λιγότερο πιθανό να μεταφέρει το μήνυμα στο ευρύ κοινό¹¹.

Ταυτόχρονα, η μουσική είναι κάπι περισσότερο από επικοινωνιακό εργαλείο. Σε έναν πολυθεϊστικό κόσμο, όπου υπάρχουν πολλαπλές μορφές λατρείας χωρίς αρκετή δύναμη να αναγκάσουν τους ανθρώπους να πάρουν μέρος σ' αυτές, συναντούμε έναν διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ των λατρειών και μεταξύ των εκδηλώσεων με σκοπό την προσέλκυση κοινού. Μπορεί καλλισταί να υπήρχαν κοινωνικές πιέσεις για να κάνουν τους ανθρώπους να επισκέπτονται ορισμένους τοπικούς ναούς και να υποστηρίζουν ορισμένες δημόσιες εκδηλώσεις, αλλά ιερά που απευθύνονται σε ένα μη τοπικό κοινό δεν έχουν ιδιαιτερη

προσέλευση, επειδή οι ανθρώποι θέλουν να αποφύγουν το κουτσομπολί ή την κοινωνική απομόνωση. Επίσης, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι οι απλοί ανθρώποι ήταν σε θέση να συμμετάσχουν σε μικρό μέρος των εκδηλώσεων που «παρουσιάζονται» σε έναν τόπο –χωρίς καν να υπολογίσουμε τις μη τοπικές ειδικότητες της εκδηλώσεως», επειδή διαφορετικά δεν θα τους έμενε καθόλου χρόνος για να εργαστούν. Έτσι, οι τόποι και οι εκδηλώσεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να προσελκύσουν ακροατήρια¹².

Πώς κινητοποιεί κανείς ένα κοινό; Τραβώντας την προσοχή του. Επιστρέφεται όλων των ειδών τη βλέντηρα, από ειδικές ιερές πηγές, μέσων των λειψάνων μυθικών τρώων, μέχρι μεγαλύτερα πανηγύρια – και, φυσικά, μέσω της παρουσίασης της καλύτερης μουσικής¹³.

Η μουσική συμβάλλει στην προσέλκυση του ακροατηρίου, και σταν το ακροατηρίο έχει κινητοποιήσει η ίδια αυτή μουσική μεταφέρειν αποτελεσματικά το μήνυμα για το οποίο ήθελε κάποιος να προσέλκυσε αυτό το κοινό (δεν αρνούμαι ότι θα υπήρξαν επίσης αρκετά ιδιοτελείς λόγοι για την προσέλκυση ακροατηρίου) ή λόγοι που θα είχαν σχέση με την τοπική περιφράση κ.λπ., αλλά αυτό δεν αποκλείει την ιδέα της δημιουργίας ένος κοινωνικού σημείου επικονιωνίας μεταξύ του ανθρώπου, του συνανθρώπου και των θεών του).

Επίσης μπορεί να υπάρξει μια τρίτη πτυχή, η θυσία. Η θυσία είναι η βασική τελετή της αρχαιοελληνικής θρησκείας. Απαντώντας διαφόρων ειδών προσφορές στην αρχαία Ελλάδα – προσφορά μέσω της πυράς, αλλά και προσφορές θυμιά-

ματος, ειδών διατροφής, υγρών, αντικειμένων αξίας, γης, σκλάβων κ.λπ. Στην πραγματικότητα, ένα ιερό και καθετή μέσα σε αυτό αποτελούν μια προσφορά: πρόκειται για χώρο που παραχωρείται στους θεούς, όπου μπορεί να ιδρυθεί ένας ναός, συνήθως από την κοινότητα, ενώ άτομα και συλλογικότητες αναθέτουν άλλα κτιρια, μνημεία, αγάλματα και ειδώλια και άλλα έργα τέχνης ή τέχνεργα, από μεγάλα σε κλίμακα και ακριβά μέχρι μικροσκοπικά και πάμφηνα. Ωστόσο, όπως μοις είδαμε, υπάρχουν επίσης πολλών ειδών μη μόνιμες, φθαρτές θυσίες. Δεν είναι και τόσα παρατριβηγένη η ιδέα ότι οι δραστηριότητες που απευθύνονται αποκλειστικά σε μια θεική οντότητα, και οι οποίες συνήθως παίρνουν τη μορφή ενός διαγωνισμού, ενός αγώνα, είναι περιπτώσεις όπου οι ανθρώποι προσφέρουν την ενέργεια και τη δεξιοτεχνία τους. Είτε πρόκειται για αγώνες δρόμου, πυγμαχία, πάλη, παιξιμο του αιλουρού, χορό και τραγούδι στο πλαίσιο του χορού του δράματος, είτε για την παρουσίαση ενός ολοκληρωμένου δραματικού έργου, όλα είναι δώρα για τους θεούς (οιδηπότε άλλο και αν είναι ταυτόχρονα).

Θα περιέμενα κανείς ότι η μορφή του διαγωνισμού είχε επιλεχθεί επειδή ένας διαγωνισμός κινητοποιεί όλους και όλες να δώσουν τον καλύτερο εαυτό τους. Ο αγωνιστικός χαρακτήρας της αρχαιοελληνικής κοινωνίας θα ήταν έτοι μετατόπισμα αυτής της σημασίας του αγώνα στη θρησκευτική λατρεία, και όχι ένα γενικό χαρακτηριστικό που τους έκανε να δίνουν στα πάντα τη μορφή διαγωνισμού. Φυσικά, η άποψη ότι πα-

3. Σύμπλεγμα μορφών που χρειάζονται, το οποίο σώζεται αποστολικά, μέσα σε ένα αιώνα π.Χ. Βρέθηκε στο Κυριακείο Άντρο του Πόρνασσου και απεικονίζει τον Πάνα ποιζεί οικούς και Νύμφες να χρεούνται σε κύκλο γύρω του. Οι κύκλοι χοροί γύρω από τους μουσικούς είναι θέμα που απεικονίζεται συχνά: εδώ έχουμε ένα θεϊκό πρωτότυπο για αυτόν τον κοινό τύπο χορού. Δελφοί, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 16678.

4. Ειδώλιο από την Τανάγρα, μέσος 4ου αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για ένα παρόδειγμα των ειδωλίων που αποκαλούνται «χορεύτριες με μάτια»: χορεύτριες τηλίγμενές με το μάτιο και ορισμένες φορές με καλυμμένο το πρόσωπο απαντώνται στην αγγειογραφία και τη γλυπτική, αλλά έχουν βρεθεί πολλά τήλια ειδωλία σε ποικίλες παραλλαγές. Θεωρί ότι είναι παντριζέμενες γυναίκες, πολιτιδές, που χορεύουν σε δημόσιες εκδηλώσεις με το είδος του ενδύματος που θα φορούναν συνήθως και στο δρόμο.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 4577.

λεύσσων μεταξύ τους έτσι ώστε να παρουσιάσουν στους θεούς τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα δεν συχέψει να εξηγήσει την ίδια την ιδέα ενός διαγνωσμού: οι ανθρώποι έρχονταν αντιμέτωποι ώστε να δουν ποιος ήταν δυνατότερος κ.ο.κ. από τα βάθη του χρόνου – αυτό όμως καθιστά τους Έλληνες εξίσου ανταγωνιστικούς με οποιονδήποτε άλλον. Θεωρώ ότι η σημασία του διαγνωσμού στο πλαίσιο της θρησκείας τους ήταν αυτό που με τον καιρό τούς έκανε να φαινούνται ότι έχουν έναν ιδιαιτέρως ανταγωνιστικό χαρακτήρα¹⁴.

Η μουσική της αρχαίας Ελλάδας έχει χαρεί - σώζονται μόνο σπαράγματα από τα μέρη που την αποτελούσαν: χορική ποίηση, ή μάλλον οι λέξεις των ποιημάτων που καποτε ήταν χορικά, μικροσκοπικά αποκόμματα μουσικής στημειογραφίας και πολλή μουσική θέωρια. Από το χορό, όμως, δεν μας έχει απομείνει τίποτα απολύτως. Αυτό δεν μπορεί να είναι αλήθεια: ο χορός ήταν τόσο σημαντικός που έχουμε αμέτρητα κείμενα σχετικά με το χορό ή στα οποία αναφέρεται ο χορός, και αμέτρητες εικόνες. Όλα αυτά δεν είναι τίποτα; Ναι, ούσον αφορά τις χορευτικές κινήσεις. Τα κείμενα δεν προσφέρουν λεπτομερείς περιγραφές, δεν υπάρχει ούτε ένα που να αναφέρεται στην τεχνική του χορού ως σωματικής κίνησης, για να μη μάλιστας για χορογραφίες, και οι εικόνες είναι όλες στατικές και ως επί το πλείστον ιδιαιτέρως συμβατικές. Τίποτα από αυτά δεν θα μας βοηθήσει να αναπαραστήσουμε έστω και ένα μόνο βήμα του αρχαίου ελληνικού χορού. Φυσικά, μπορούμε να κανουμεν κάποιες υποθέσεις – που όμως θα παραμείνουν απλώς υποθέσεις εάν δεν προκύψουν νέα στοιχεία¹⁵. Κάποιες από αυτές είναι πολύ πιθανό να είναι σωστές: δεν υπάρχουν πολλά που να μπορεί να κάνεις με το ανθρώπινο σώμα, γι' αυτό οι χορευτικές κινήσεις, αυτές δεν καταλήγουν σε μια χορογραφία. Ορισμένοι έχουν σχυριστεί ότι έχουν αναπαραστήσει μικρές χορογραφίες, ή τουλάχιστον σειρές κινήσεων, από την αρχαιελληνική τέχνη, ειδικά από τις αγγειογραφίες. Οι μορφές που χορεύουν σε ένα αγγείο υποτίθεται ότι ήταν χωραφισμένες σαν καρέ από τανιά κινουμένων σχεδίων. Ωστόσο, αυ-

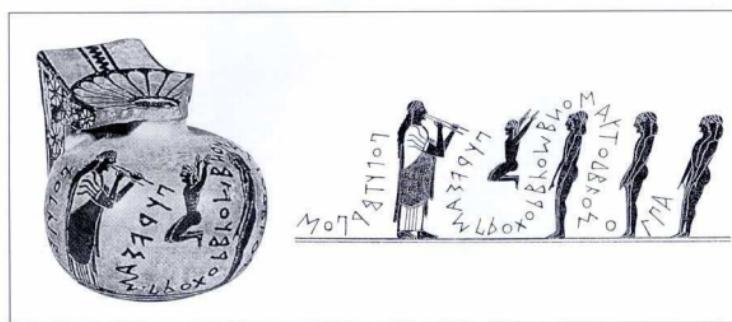

τά δεν είναι παρά ευεσθείς πόθοι – για να κάνουμε τις αρχαίες εικόνες να κινούνται πρέπει να κακομεταχειριστούμε και να εκμεταλλευτούμε τα τεκμήρια¹⁶.

Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι δεν χρειάζεται να αναπαραστήσουμε τον αρχαιοελληνικό χορό, επειδή κατάλοιπα του υπάρχουν ακούμη: αναφέρουν όλων των ειδών τις επιβίωσιες, αλλά φυσικά περισσότερο χορούς στη σύγχρονη Ελλάδα ή σε περιοχές που ήταν κάποτε ελληνόφωνες. Αυτό,

5. Μελανόμορφος μεσοκορυνθιακός αριβόλλος, περ. 580-570 π.Χ.

Ένας αιωνίτης στέκεται απέναντι από μόδα παιδιών που φίλινονται έτοιμα να συμμετάσχουν στο είδος του χορού εκμήνωσης με μεγάλο πτηδόμα που ήδη εκτελεί ο αρχηγός τους, σε λατρευτικό, όθαλέγε καινείς πλαισίο. Η οφιοδήπη επιγραφή που περιβάλλει τις μορφές μάς πληροφορεί ότι η μορφή που πήδα είναι ο «Πυρρίς προερευνώντος». Πρόκειται για σπάνιο δειγμό εικόνας που χαρακτηρίζεται ως γοργός και όπου μπορούμε να εμπορικούς στην κίνηση που αποκεντίζεται είναι πρόγραμμα γοργοτεκνής κίνησης. Πλακί Κορίνθου, Exc. Cor. 8447

όμως, είναι μια μαρτυρία διαδικασίας: δεν υπάρχει μια μοναδική παράδοση, ειδικά μια άγραφη παράδοση, όπου τα πράγματα να επιβιώνουν αναλλοιώτα – αν ο ελληνικός χορός επιβιώνει για αιώνες, αλλά έχει αλλάξει στη διαδικασία, δεν έχει χρησιμοποιήσει την αναδόμηση των αρχικών του φάσεων, εκτός και αν μπορούμε να τεκμηριώσουμε όλες τις αλλαγές, πράγμα που δεν είναι δυνατόν να κάνουμε, επειδή δεν υπάρχει αδιάσταση σειράς τεκμηρίων, για παραδείγμα, από τον 5ο αιώνα π.Χ. έως τον 180 αιώνα μ.Χ. Οι αλλαγές είναι πολύ πιθανές επειδή η Ελλάδα δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί απομονωμένος τόπος, όπου δεν έχει συμβεί τίποτα από την 'Υστερη Αρχαιότητα και μετά. Πράγματι, η ψυκτικότητα της στημερινής Ελλάδας, όπως και εκείνη της αρχαϊκής Ελλάδας, απορρέει από το γεγονός ότι η χώρα βρισκόταν πάντοτε στο σταυροδρόμι μεταξύ της Ιταλίας και της δυτικής Μεσογείου, της κεντρικής Ευρώπης, της Ασίας, και της Εγγύς Ανατολής, και της Αφρικής. Γιατί αυτή η ιστορία δεν θα έπρεπε να έχει αφήσει ίχνη στη χορευτική παράδοση της Ελλάδας, όπως στη μουσική, τη γλώσσα, στην κουζίνα, κ.λπ. Διακρίνονται αρκετά ήγινη τέτοιων επιφρόνων; Γ' αυτούς που δέλουν σα συνεχίζουν να ονειρεύονται για τα καταλόπιτα της αρχαϊκής Ελλάδας, ίσως να είναι φρόνιμο να σκεφτούν ότι οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν πειστεί ότι μεγάλο μέρος της μουσικής και του χορού τους απέρρει από μια ελληνικές πηγές, και προφανώς καμάρων γι' αυτό¹⁷.

Εποι., ο αρχαίος ελληνικός χορός ως κίνηση χάρης. Είναι κρίμα που δεν έχουμε στοιχεία για να ταιριάσουμε τις αναπαραστάσεις ορισμένων μουσικών κομματιών – προβληματικές αναπαραστάσεις, αλλά που πάλι είναι δυνατόν να μας δώσουν κάπια ιδέα ενός χορογράμματος. Ενας αρχαιοελληνικός χορός που θα παρουσιάζονταν με περισσότερη ή λιγότερη αξιοποίηση τα ικανοποιούσαν την ανθώπων λαχτάρα να αναστησει το παρελθόν. Άλλως δεν θα αποτελούσε και μεγάλη βοήθεια: είμαστε ένα σύγχρονο ακροατηριο και μπορούμε να παραπτορίμε μόνο με σύγχρονο βλέμμα σε κάποια σύγχρονα συμφωνία-μενα. Ενα απόμειο με πολλές γνώσεις ίσως να είναι σε θέση να δει κάπι που προσορίζονται για το πρωτότοπο κοινό. Υπάρχει όμως τέτοιο απόμειο; Στην καλύτερη περίπτωση, το αποτέλεσμα στο

οποίο θα καταλήγαμε θα μας οδηγούσε στο να μάθουμε ορισμένα από τα πράγματα που ήδη ξέρουμε, αυτά που μας λένε οι πηγές μας: που και πότε ήταν κατάλληλος ο χορός, πόσο σημαντικός ήταν, τι λειτουργίες υποτίθεται ότι πληρούσε, ποιοι ήταν οι χορευτές μεταξύ θεών και ανθρώπων, κ.λπ. Μπορούμε να μάθουμε σχεδόν για κάθε πτυχή του χορού – εκτός από το πώς ήταν με λεπτομέρειες¹⁸.

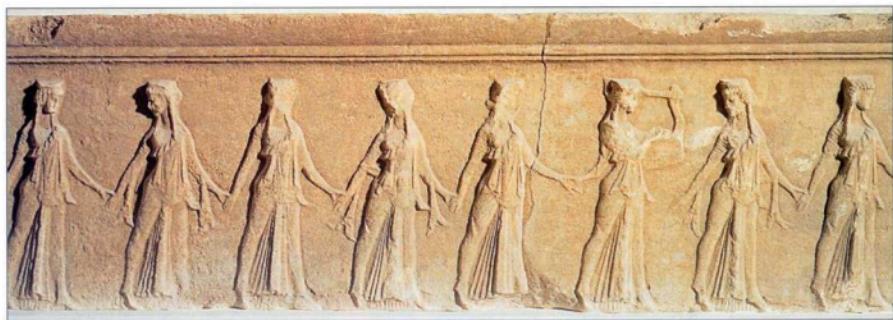
Ας μην είμαστε υπεραισιόδοξοι: οι πληροφορίες μας συχνά έχουν ελλείψεις, όπως συμβαίνει με τις περιοστέρες πτυχές της αρχαϊκής κοινωνίας. Οι πηγές πρέπει να ξετάσνουν στα συμφωράδραμά τους και πρέπει να διατηρήσουμε ιδιαρεμές κριτική στάση – ο χορός δεν διαφέρει από οποιοδήποτε άλλο ζήτημα από αυτήν την άποψη. Αλλά με την καταλληλή επιμέλεια, μπορούμε να γράψουμε μια μελέτη για το χορό στην αρχαϊκή Ελλάδα. Είναι κάπι που έχει ήδη γίνει και μπορεί να ξαναγίνει¹⁹. Και πάλι, θα προτιμούσα να μη δω το χορό να αποτελεί το θέμα μας μονογραφίας, αλλά να αναλύσταν ως μέρος της μουσικής, και τη μουσική με τη σειρά της ως μέρος της ζωής της αρχαϊκής κοινωνίας. Φυσικά, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι αυτό δεν είναι και πολύ πρακτικό: ενώ ξέρουμε ότι ο χορός δεν είναι μεμονωμένο φαινόμενο, θα έπρεπε παρόλα αυτά να το απομονωθούμε, όπως κάνουμε με το μέτριό των σπιτρών, τη γλυπτική και τη νομοθεσία, ώστε να γίνουν όλα ευχρηστά. Πράγματι, αλλά η απομόνωση της μουσικής, ή των συστατικών της, είναι ενδεχομένως μεγάλη διαστρέβλωση²⁰. Εξάλου, παρόλο που αναφειοβήτητη μπορούμε ακόμη να προσθέσουμε κάπι καινούριο στους αιώνες μελετών που έχουν προηγθεί, γιατί να μην ενοωματώσουμε τη μουσική στις αρχηγίσεις μας για την αρχαϊκή Ελλάδα, με τέτοιους τρόπου που ένας αρχαίος Έλληνας να αναγνώριζε την εικόνα μας της κοινωνίας του ως μια ωραία προσέγγιση στο πραγματικό;

Μετάφραση: Ελένη Οικονόμου

Σημειώσεις

* Προέκτεια για τον όρο *musikē* που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας και αναφέρεται στην ενότητα μουσικής, χορού και ποίησης, όπως έχει και ο ίδιος στη συνέχεια. Η πλάνη γραμματοσειρά διαχωρίζει τον όρο από τη λέξη «μουσική» με την έννοια που έχει στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα (σ.τ.μ.).

7. Θραύσμα κρατηριακού.
Κοριτσία πιασμένα χέρι-χέρι,
μέρος μεγαλύτερης
αλυπάδας ή κυκλικού χορού,
κατευθύνοντα στο ιερό
της Αρτέμιδος, για να
συμμετέχουν σε τελετή
μημησής ως «άρκτοι»,
στο πλαίσιο της λατρείας
της Βραυρώνας Αρτέμιδος,
Αθήνα, Αρχαία Αγορά.
ορ. P27342.

6. Ο χορός των κοριτσιών,
λεπτομέρεια από τη
ζωφόρο του Προπύλαιον
του Τερψιθέα, Ιερό²¹
Μεγάλων Θεών, 340 π.Χ.
Μουσείο Σωματοθάκης,
ορ. 49 10430.

8. Μελανόμορφο αγγείο που ανήκει στην ομάδα των λέγοντων «καβερίκιν» και αποδίδεται στον ψυχρόφορο των Αθηνών. Πολύ ενδιαφέρουσα καρικατούρα πομπής χορευτών. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

ΑΝΔΡΙΚΟΥ, Ε. / ΛΑΝΑΡΑ, Ζ. / ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ζ. / ΓΟΥΛΑΚΗ-ΒΟΥΤΥΡΑ, Α. (επμ.), Μουσική Δώρα, Μουσικοί και χορευτές από την αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
BARKER, A. (επμ.), Greek Musical Writings, 2 τόμοι, Κέμπριτζ, 1984-1989 (αρχαιολογικά κείμενα για τη μουσική και το χώρο σε αγγλική μετάφραση).

CALAME, C., Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque, 2 τόμοι, Ρώμη 1977-1979.

CECCARELLI, P., La pincia nell'antica grecia-romana. Studi sulla danza antica, Roma 1981.

ΕΝCYCLOPEDIA DELARUE 1966.

Εncyclopédia della spettacolo. Ρώμη 1954-1968.

LAWLER, L. B., The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.

NEALE, J., Ancient Greece, Αθήνα 1964.

ΝΕΑΡΕΒΟΥΤ, F. G., Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.

LONGSLADE, S. H., Dance and Ritual Play in Greek Religion, Βατούμπιον 1993.

MEURISUS, J., Orchestra, sive de saltatione veterum, επμ. A. Raffis / F. G. Naerebout, Αθήνα 1992 (τετράρια χρονολογικά μαρκαρισμένα, που κυκλοφόρησαν μεταξύ του 1619 και του 2002).

MICHAELIDES, S., The Music of Ancient Greece, An Encyclopedia, Λονδίνο 1978 (Εγκυροποίησε την αρχαία Ελληνική μουσική).

NAEREBOUT, F. G., «Texts and images as sources for the study of the dance in ancient Greece», Pharsos. Journal of the Netherlands Institute at Athens 3 (1995), σ. 23-40.

-, Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.

NAEREBOUT, F. G., «La danza greca antica. Cinque secoli di indagine», Λέπτο 2001.

Προσήκες στην αγγλική έδραση έχουν γίνει στα διδάκτορικα στο www.teachtext.net/bn/discusses.

-, The dancer, dancer and other Hellenistic statuettes of dances, illustrating the use of imagery in the study of ancient Greek dance», Imago Musicae International Yearbook of Musical Iconography 18/19 (2001/2002), σ. 59-83.

Real-Encyclopédie der klassischen Altertumswissenschaften, Στούντιόν 1964-1978 (με: Der Neue Pauly, Στούντιόν 1996- συγκλ. μερ., υπό έδραση, Δάνειο).

ROOS, E., Die tragische Orchestra im Zerbild der attischen Komödie, Στούντιόν 1951.

SCHNEIDER, O. / RAAB, R., Tanzlexikon, Münich 1985.

SECHAN, L., «Salatio», στο Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, τόμ. 4, Παρίσιο 1909, σ. 1025-1054.

-, La danse grecque antique, Παρίσι 1930.

WEBSTER, T. B. L., The Greek Chorus, Νοβολόνι 1970.

14. Τα βελτήρια και τα κίνητρα τα πραγματεύομενα στο έργο μου. Attractive Performances, άλλα εκεί απουσιάζει η πικάρη της θεοτοκίας. Η σημασία της θεοτοκίας και του σύναντος την ιστορία του χορού δεν έχει ερευνηθεί ακόμη: Θα επιστρέψω στο ζήτημα αυτό στο άρθρο μου «Spending energy as an important part of ancient Greek ritual behaviour», που πρόκειται να δημοσιευτεί στη πρακτική της διεθνούς συνδιάσκεψης για τον αρχαιο μεσογειακό κόσμο, Τόκο 2004.

15. Για το ζήτημα της έλευσης επαρκών πηγών για την αναπαραγωγή της κίνησης και τη γενική αδύναμια αναπαραγωγής, πρέβη, Attractive Performances, μέρος 2. Ήδη μέρος του βρίσκεται σε περίληψη στο «Προστάτευσης ανασύστασης του χορού της Αρχαιο Ελλάδας», στο Α. Ράφτη / Α. Λάζου (επμ.), Χορός και Αρχαιο Ελλάδα, Αθήνα, σ. 154-163.

16. Στο άρθρο αυτό αναφέρομαι στο έργο της «Γαλλικής Σχολής» και το οποίο ξέρνουμε με το βέβαιο του M. Emmanuel, Essai sur l'orchestrie grecque, Παρίσι 1895 (άλλη γένια που αναφέρονται στο έργο της θεοτοκίας και του χορού της, βλ. Αριστοδέος=Αθηναϊκός, Δευτοφοριακό, 4, 182-183, και Στράβων 9, 17).

17. Για την επιβίωσης, βλ. M. T. Hodges, The Doctrine of Survivals, Λονδίνο 2006. Για τους αρχαίους Έλληνες σχετικά με την πρόελευση της μουσικής και του χορού τους, βλ. Αριστοδέος=Αθηναϊκός, Δευτοφοριακό, 4, 182-183, και Στράβων 9, 17.

18. Δεν θα έπειτα να συχνύσω τις εντελεύθερες αναπτούσσες (εκτός από την περίπτωση που χρησιμεύουν για να χωρίσουν διασκεδάσεων) με τον περισσότερον -όπως στην πειραιώτικη χρωματολογία- που μπορεί να είναι πραγματικό χρήσιμο.

19. Οι καλύτερες γενικές ιστορίες του αρχαιοελληνικού χορού που παραδίδονται οι δύο τόμοι του L. B. Lawler, The Dance in Ancient Greece, Λονδίνο 1984 (ανατίτημα Μιντάκουν 1978, Ελληνική μετάφραση Αθήνα 1984) και Τhe Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα Στις 1964 (ανατίτημα Αθήνα 1974). Τα κενά των επιγραφικών πηγών σε αυτά τα έργα θα έπειτα να συμπληρωθεί.

20. Το γεγονός ότι μπορεί να γίνεται όλη διαφορετικά, αποδύναται από το καταπληκτικό παραδείγμα της ενασύστασης που θα βρίσκεται στο P. Wilson, The Athenian Institution of the Chorégia. The Chorus, the City and the Stage, Κέμπριτζ 2000.

MacMullen, ειδικά στο έργο του *Paganism in the Roman Empire*, Νιού Κόρεν 1981.

14. Τα βελτήρια και τα κίνητρα τα πραγματεύομενα στο έργο μου. Attractive Performances, άλλα εκεί απουσιάζει η πικάρη της θεοτοκίας. Η σημασία της θεοτοκίας και του σύναντος την ιστορία του χορού δεν έχει ερευνηθεί ακόμη: Θα επιστρέψω στο ζήτημα αυτό στο άρθρο μου «Spending energy as an important part of ancient Greek ritual behaviour», που πρόκειται να δημοσιευτεί στη πρακτική της διεθνούς συνδιάσκεψης για τον αρχαιο μεσογειακό κόσμο, Τόκο 2004.

15. Για το ζήτημα της έλευσης επαρκών πηγών για την αναπαραγωγή της κίνησης και τη γενική αδύναμια αναπαραγωγής, πρέβη, Attractive Performances, μέρος 2. Ήδη μέρος του βρίσκεται σε περίληψη στο «Προστάτευσης ανασύστασης του χορού της Αρχαιο Ελλάδας», στο Α. Ράφτη / Α. Λάζου (επμ.), Χορός και Αρχαιο Ελλάδα, Αθήνα, σ. 154-163.

16. Στο άρθρο αυτό αναφέρομαι στο έργο της «Γαλλικής Σχολής» και το οποίο ξέρνουμε με το βέβαιο του M. Emmanuel, Essai sur l'orchestrie grecque, Παρίσι 1895 (άλλη γένια που αναφέρονται στο έργο της θεοτοκίας και του χορού της, βλ. Αριστοδέος=Αθηναϊκός, Δευτοφοριακό, 4, 182-183, και Στράβων 9, 17).

17. Για την επιβίωσης, βλ. M. T. Hodges, The Doctrine of Survivals, Λονδίνο 2006. Για τους αρχαίους Έλληνες σχετικά με την πρόελευση της μουσικής και του χορού τους, βλ. Αριστοδέος=Αθηναϊκός, Δευτοφοριακό, 4, 182-183, και Στράβων 9, 17.

18. Δεν θα έπειτα να συχνύσω τις εντελεύθερες αναπτούσσες (εκτός από την περίπτωση που χρησιμεύουν για να χωρίσουν διασκεδάσεων) με τον περισσότερον -όπως στην πειραιώτικη χρωματολογία- που μπορεί να είναι πραγματικό χρήσιμο.

19. Οι καλύτερες γενικές ιστορίες του αρχαιοελληνικού χορού που παραδίδονται οι δύο τόμοι του L. B. Lawler, The Dance in Ancient Greece, Λονδίνο 1984 (ανατίτημα Μιντάκουν 1978, Ελληνική μετάφραση Αθήνα 1984) και Τhe Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα Στις 1964 (ανατίτημα Αθήνα 1974). Τα κενά των επιγραφικών πηγών σε αυτά τα έργα θα έπειτα να συμπληρωθεί.

20. Το γεγονός ότι μπορεί να γίνεται όλη διαφορετικά, αποδύναται από το καταπληκτικό παραδείγμα της ενασύστασης που θα βρίσκεται στο P. Wilson, The Athenian Institution of the Chorégia. The Chorus, the City and the Stage, Κέμπριτζ 2000.

Dance in Ancient Greece: An Attempt to Understand

Frederick Naerebout

In our modern world we tend to forget how important the direct, face-to-face communication was in Antiquity. In ancient Greece music, that is the combination of poetry, music and dance, was a popular and effective way of oral communication with a large nonverbal component. This musike was considered indispensable to religion; it was the best way to attract an audience and communicate with it. In a religious dance the participants would spend their energy to please the divinities with their performance. Indeed many gods were thought to be dancers themselves. And, of course, inside and outside religion – if anything can be said to be ‘outside’ religion in Antiquity – people simply were enjoying themselves with singing and dancing.

Musike was essential to Greek culture, therefore it is well documented and we can draw information on music and dance from various sources. As a result, we know a lot about musike, while at the same time and quite paradoxically our knowledge about dance is poor. We have only a faint idea about the motion and movements of the ancient Greek dance, and its reconstruction is impossible. Nevertheless, there are texts and representations that tell us about dance so much as to enable us to understand it and to give it the proper, prominent position it held in the ancient Greek culture, together with the other constituents of musike, without which our picture of the ancient world would inevitably remain incomplete.

F.N.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΙΚΟΥ, Ε. / ΛΑΝΑΡΑ, Ζ. / ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ζ. / ΓΟΥΛΑΚΗ-ΒΟΥΤΥΡΑ, Α. (επμ.), Μουσική Δώρα, Μουσικοί και χορευτές από την αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
BARKER, A. (επμ.), Greek Musical Writings, 2 τόμοι, Κέμπριτζ, 1984-1989 (αρχαιολογικά κείμενα για τη μουσική και το χώρο σε αγγλική μετάφραση).
CALAME, C., Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque, 2 τόμοι, Ρώμη 1977-1979.
CECCARELLI, P., La pincia nell'antica grecia-romana. Studi sulla danza antica, Roma 1981.
ΕΝCYCLOPEDIA DELARUE 1966.
Εncyclopédia della spettacolo. Ρώμη 1954-1968.
F. G. NAEREBOUT, «Texts and images as sources for the study of the dance in ancient Greece», Pharsos. Journal of the Netherlands Institute at Athens 3 (1995), σ. 23-40.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1992.
-, The Dance of the Ancient Greek Theatre, Αίγαρα 1992.
-, Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Attic Performances, The Ancient Greek Dance, Three Preliminary Studies, Aegean Archaeology 1991.<br